
ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.0[(476) + (44)]

Т.М. Тарасава

МЕНШЕЯ І ЭКЗІСТЭНЦЫЯЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ СУЧАСНАГА ЧАЛАВЕКА Ў ТВОРАХ Ю. СТАНКЕВІЧА І М. УЭЛЬБЭКА

У артыкуле асэнсоўваецца роля меніпеі ў раскрыцці экзистэнцыяльнай праблематыкі аповесці Ю. Станкевіча «Бесапатам» і рамана М. Уэльбэка «Элементарныя часціцы». Разгляд твораў беларускага і французскага пісьменнікаў скрозь прызму меніпейнай гульні дазволіў аўтару артыкула раскрыць малавывучаныя пытанні семантыкі меніпеі ў сучаснай прозе, выявіць яе стылявыя дамінанты.

Адна з характэрных асаблівасцей сучаснай прозы — схільнасць яе да традыцый еўрапейскага авантурнага рамана, герой якога не меў «твёрдых сацыяльна-тыпічных і індывідуальна-характэролагічных якасцяў, з якіх слагался бы устойлівы образ яго характэра, тыпа або тэмперамента. <...> С авантурным героем усё можа здарыцца, і ён усім можа стаць» [1, с. 117]. Шырокі спектр магчымасцей, закладзены ў такім тыпе героя, дазваляе пісьменніку зрабіць яго носбітам авантурнага сюжэта, трафарэтныя формы якога (медытацыя, экзатычныя захапленні, наведванне інтэлігентамі трушчоб, спалучэнне ўзнёслага з гратэскам, сімпатыя да пакрыўджаных і інш.) паспяхова выкарыстоўваюць беларускі прэзаіт Юры Станкевіч і французскі мастак Мішэль Уэльбэк.

Спалучэнне авантурнасці, пазбаўленай жыццёвага падабенства, з вострай праблемнасцю стварае ўмовы для глыбіннага пранікнення ў нетры чалавечай свядомасці, нематываванай ніякімі знешнімі ўмовамі і абставінамі. Ф. Дастаеўскі ў «Дзённіку пісьменніка» за 1877 год пісаў: «... законы духа чалавеческага столь яшчэ не вядомы, столь невядомы навуцы, столь *неопрэделены* і столь таінственны, што няма і не можа быць яшчэ ні лекараў, ні дажэ судзей *окончатальных*, а ёсць Тот, які гаворыць: «Мне адмшчэнне і Аз вярну» [2, с. 210]. Прынцыповая незавершанасць героя/чалавека, носбіта пэўнай ідэі-канцэпцыі, была для Ф. Дастаеўскага дамінантай яго светабачання, узятай пазней на ўзбраенне мастацкай думкай ХХ стагоддзя, сутнасць якой сфармуляваў А. Камю: «Хочаш быць філосафам – пішы раманы» [3, с. 23]. Для меніпейнай традыцыі якраз і ўласціва жанравая здольнасць да заглыблення праз фантастычныя і казачныя элементы ў філасофскую праблематыку.

М. Бахцін назваў меніпею «фантастыкай, схільнай да эксперымента», і жанрам з неабмежаванай сюжэтнай выдуманкай. Займальнасць твораў Уэльбэка і Станкевіча не была мастакоўскай самамэтай, за ёй хаваецца глыбокая змястоўнасць ідэі, якая ўвесь час выпрацоўваецца. Выпрабаванне філасофскай ідэі, сфармуляванай як пазіцыя чалавека ў сучасным свеце, з'яўляецца асноўнай задачай смелай фантастыкі і вымыслу ў «Бесапатаме» Ю. Станкевіча [4] і «Элементарных часціцах» М. Уэльбэка [5]. Па гэтай прычыне сюжэты твораў беларускага і французскага пісьменнікаў абапіраюцца не на сацыяльны, сямейны, біяграфічны статус героя, а на «вечнага і роўнага сабе чалавека» (Бахцін), мэта якога як індывіда – самазахаванне.

Меніпейная гульня, пакладзеная ў аснову любой сюжэтнай канвы мастацкага твора, па словах М. Бахціна, «не скована ніякімі патрабаваннямі знешняга жыццёвага правдоподобія» [1, с. 131]. І таму смелая, неўтаймаваная фантастыка М. Уэльбэка і Ю. Станкевіча матывавана перш за ўсё імкненнем стварыць выключную сітуацыю для

разважанняў над філасофскай канцэпцыяй аб перспектывах чалавецтва і яго каштоўнасных арыенцірах.

Прадмет даследавання беларускага і французскага аўтараў – рэчаіснасць канца ХХ ст. Яе мастацкае асэнсаванне ажыццяўляецца пры адсутнасці табуіраваных зон, скрупулёзным вывучэнні самых дробных нюансаў і дэталей, смелым, неардынарным падыходзе да патаемных жыццёвых сфер, адкрыцці новых шляхоў да асэнсавання экзістэнцыі, выяўленні ў слове схаваных магчымасцей для ўвасаблення быцця. Трагічны разлад у прыватным і грамадскім жыцці чалавека канца ХХ стагоддзя, дэфіцыт дабрыві, спагады, душэўнай цеплыні правакуюць трагедыйнае разбурэнне асобы, якая аказалася ці то пад пагрозай выключэння з грамадскіх сувязяў, ці, наадварот, растварылася, згубілася ў калектывізме, масавасці.

Выпрабаванне філасофскай ідэі беларускі і французскі пісьменнікі ні ў якім разе не зводзяць да выпрабаванняў асобных рыс чалавечага характару. Сацыяльна-тыповы характар выступае ў творах мастакоў толькі носьбітам гэтай ідэі. «Человек идеи – мудрец – сталкивается с предельным выражением мирового зла, разврата, низости и пошлости» [1, с. 132], – пісаў М. Бахцін. Невыпадкова ні сантэхнік Ілля Ю. Станкевіча, ні настаўнік Бруно М. Уэльбэка непадобныя да людзей сваёй прафесіі. Эксцэнтрычныя паводзіны Іллі і Бруно ў адпаведнасці з законамі меніпейнай гульні цалкам разбураюць агульнапрынятыя нормы этыкету, вызваляюць іх герояў ад грамадскіх нормаў і правілаў, а аўтараў ад неабходнасці матываваць учынкi і характары герояў.

Маральна-псіхалагічныя эксперыменты над персанажамі ажыццяўляюцца ў шматлікіх сцэнах злачынстваў, сексуальных оргій, цынічных паводзін. Спакусы прызваны агаліць чалавека цалкам і жыццё падаць у самой яго сутнасці. Праз сферу падсвядомага (снабачанні, трызненні, мроі, вар'яцтвы, самагубствы) разбураецца, па словах Бахціна, «эпическая и трагическая целостность человека и его судьбы: в нем раскрываются возможности иного человека и иной жизни. Он утрачивает свою завершенность и однозначность, он перестает совпадать с самим собой» [1, с. 134].

Меніпейная гульня ў востра публіцыстычных творах Уэльбэка і Станкевіча скіравана на адкрытую палеміку не толькі з філасофскімі, рэлігійнымі школамі ХХ стагоддзя, але і з навуковымі, ідэалагічнымі канцэпцыямі сучаснасці. Запатрабаванасць пісьменнікамі меніпеі абумоўлена крызісам сучаснай свядомасці, абясцэньваннем «всех внешних положений человека в жизни, превращением их в роли, разыгрываемые на подмостках мирового театра по воле слепой судьбы...» [1, с. 137]. Але не публіцыстычны складнік меніпеі прываблівае сучасную прозу, яе цікавіць экзістэнцыяльная семантыка меніпейнай гульні. Якім жа чынам меніпейная сатыра павернута да экзістэнцыяльных праблем чалавека ў творах Ю. Станкевіча і М. Уэльбэка?

М. Бахцін назваў меніпею «универсальным жанром последних вопросов. Действие в ней происходит не только «здесь» и «теперь», а во всем мире и в вечности: на земле, в преисподней и на небе» [1, с. 170]. Меніпейная гульня карнавальная па сваёй прыродзе. «Карнавализация проникает <...> в глубинное философско-диалогическое ядро мениппеи. <...> Карнавальная мысль живет в сфере последних вопросов, но она дает им не отвлеченно-философское или религиозно-догматическое решение, а разыгрывает их в конкретно-чувственной форме карнавальных действий и образов. Поэтому карнавализация позволяла переводить последние вопросы из отвлеченно-философской сферы через карнавальное мироощущение в конкретно-чувственный план образов и событий...» [1, с. 154–155].

Уласцівыя для карнавальнага мыслення полюсныя, парна кантрасныя вобразы (светлая касмічная прастора ў час медытацыі сантэхніка Іллі – цёмнае, поўнае галечы яго зямное жыццё, афіцыйнае жыццё літсупрацоўніка Евы Мураш – яе прыватнае

жыццё, высокія мары Мішэля – нізкія інстынкты Бруно; вобразы-двайнікі Бруно – Мішэль, сантэхнік Ілля – бізнесмен Фёдар Сак) матэрыялізуюць уяўленне аб узаемазамыкальнасці і ўзаемаабумоўленасці, сведчаць аб «присутствии бесконечности в конечном, Бога в мире» [6, с. 204] і, такім чынам, мадэлююць цэласнасць жыцця. На прыцып полюсна кантраснай парнасці ў творах Ю. Станкевіча і М. Уэльбэка ўскладзена своеасаблівая роля крывых люстраў, з дапамогай якіх ствараецца эфект парадзіравання з’явы, персанажа. Раздваенне асобы на героя і антыгероя, прысутнасць вобразаў-двайнікоў у творах цягне за сабой непазбежную ўнутраную палеміку. У выніку адбываецца дыялагізацыя свядомасці, якая глыбей выяўляе экзістэнцыяльныя сутнасці чалавека, яго быццёвыя асновы. «Один человек, остающийся только с самим собою, не может свести концы с концами даже в самых глубинных и интимных сферах своей духовной жизни, не может обойтись без другого сознания. Человек никогда не найдет всей полноты только в себе самом» [1, с. 208]. Парна кантрасная свядомасць паспяхова вырашае задачу супастаўленняў і супрацьпастаўленняў, выяўляе складанасць асобы і чалавечых узаемаадносін.

Карнавалізацыя «Бесапатама» і «Элементарных часціц» скіравана на асэнсаванне не столькі балючай сацыяльнай праблематыкі (хоць яе роля ў творах таксама немалаважная), колькі на актуалізацыю быццёвых праблем. Меніпейная гульня, напрыклад, у рытуальных сцэнах медытацыі сантэхніка Іллі («Бесапатам» Ю. Станкевіча) задае тон усяму твору. Галоўны герой аповесці «Бесапатам» – сучасны Фаўст. Яго мова ўнутрана палемічная, Ілля спрачаецца не толькі з Евай, у першую чаргу ён праз дзённікавыя запісы дыскутуе з самім сабой, гэта значыць выяўляе здольнасць да «дыялагічных зносін з самім сабой» (Антысфен). «Диалогический подход к себе самому, – пісаў М. Бахцін, – разбивает внешние оболочки образа себя самого, существующие для других людей, определяющие внешнюю оценку человека (в глазах других) и замутняющие чистоту самосознания» [1, с. 138].

Пошук ісціны вядзецца французскім і беларускім мастакамі не толькі праз адкрыты дыялог паміж братамі Мішэлем і Бруно, Евай і сантэхнікам, але і праз спавядальны ўнутраны дыялог (дзённікавыя запісы, лісты) герояў, што дае магчымасць пісьменнікам, правёўшы быццёвую праблематыку праз многія галасы, істотна завастрыць яе. Дыялагічная палеміка аднолькава важная як для Ю. Станкевіча, так і для М. Уэльбэка.

Унутраная дыялагічнасць дазваляе Ю. Станкевічу і М. Уэльбэку «вывернуць герояў знутры», не хаваючы іх падкрэслена фамільярныя адносіны да жыцця, смерці, да хрысціянскіх каштоўнасцей. Фантастычны сюжэт вандровак сантэхніка Іллі па касмічных прасторах Сусвету завяршаецца выключнай сілы анакрызаі (правакаванне слова словам): «Ён выйшаў з цела лёгка і раптоўна, нібы выскачыў, і лёгка прайшоў адтуліну і доўгі тунель. У канцы яго ён убачыў *Запрашальніка*. На гэты раз той не прадпрымаў спроб пераўвасаблення і нагадваў звычайную бурбалку, якая часам ускіпала і свяцілася ад перапаўнялай яе энергіі.

«Сёння я гатовы», – падумаў ён і адразу ўспрыняў адказ *Запрашальніка*: «Так, прыйшоў час, калі ты станеш адным з нас». – «Але я яшчэ не вырашыў і хачу ўсё ўзважыць», – працягваў ён, і тут тунель скончыўся, і яны апынуліся ў замкнёнай прасторы нахштальт пустога пакоя, падзеленага на нішы, у глыбіні якіх былі таксама нішы-соты, нібы мноства каробчак ад запалак. Ён адчуў жаданне ўвайсці ў адну з такіх каробчак і, нягледзячы на ўзніклы раптоўны страх, пераадолеў сябе.

«Уваходзь, – чуў ён думкі *Запрашальніка*, – і ты спрычынішся да таго, чаго так прагнуў, – ведаў».

І ён увайшоў і адразу адчуў слабы воплеск, і прастора нібы замкнулася за ім, ён хацеў прасунуцца далей, потым у бакі ці назад, але ўсе намаганні былі дарэмнымі.

«Пастка?» – падумаў ён. «Ты можаш лічыць гэта і пасткай, але ты хацеў гэтага, і назад шляху ўжо не будзе». – «А маё цела?» – «Ну, цела можа само паклапаціцца за сябе, хіба не так?» – «І што са мной будзе далей?» – спытаў ён. «Не больш і не менш таго, што адбываецца пры звычайнай дамове паміж д'яблам і яго ахвярай», – пачуў ён здэклівы адказ. І ён закрычаў: «Дык ты д'ябал?» – «Ну, гэта вызначэнне адвольнае, хаця людзі іншы раз лічаць і так». – «І якая карысць трымаць мяне ў гэтым напарстку?» – спытаў ён. «Ты будзеш сартаваць даныя, бо ў нас не хапае выканаўцаў, ты набудзеш вечнасць і неабмежаваную колькасць ведаў, чаго так прагнуў». – «А назад я вярнуся?» – «Вядома, не». – «А якія даныя я буду сартаваць?» – «Тыя, якія мы збіраем і якія дадуць нарэшце адказ пра *ідэю і намер* Сусвету». – «А ў яго ёсць *намер*?» – «Так, але мы не ведаем яго, бо калі б даведаліся, усё б змянілася». – «Што – усё?» – «Наша існаванне». – «І колькі я буду тут знаходзіцца?» – «Практычна заўсёды». – «Тыдзень, месяц?» – «Ты не разумеш. Магчыма, мільярды тысячагоддзяў, пакуль не будзе знойдзены адказ». – «А калі ён будзе знойдзены, то што?» – «Тады мы зменім *ідэю і намер*. Ведаць іх – гэта значыць мець магчымасць змяніць». – «А калі я не захачу сядзець у гэтым напарстку і лічыць веды?» – «Мы цябе іх пазбавім». – «Але я проста звар'яцею праз паўгода». – «Тут не вар'яцеюць». – «Дык што – гэта і ёсць абяцаная мне вечнасць?» – «Так». – «Я не хачу, я вярнуся назад». – «На жаль, гэта немагчыма». – «Не! Не! Не!» [4, с. 301–302]. З дапамогай анакрызы мастак стварыў выключную сітуацыю – апошнія хвіліны жыцця свядомасці, якая, вызваліўшыся ад законаў зямнога існавання, трапляе ў пастку да замаскіраванага д'ябла. Закладзеная ў меніпейнай гульні пародыя выявіла сябе ў гэтай сцэне з поўнай сілай. Карнавалізацыя свядомасці героя ў пекле сведчыць аб выпрабаванні ідэі несмяротнасці душы, яе амбіцыйных памкненняў.

Такім чынам, праз меніпейную гульнію адбываецца самапарадзіраванне герояў Уэльбэка і Станкевіча. Правакуючая анакрыза адкрыла шляхі для пранікнення ў глыбіні іх душ. Фантастычныя і казачныя элементы сюжэтнай сітуацыі вандровак персанажа Ю. Станкевіча, рух хіпі, рэлігійныя секты, сексуальныя оргіі ў рамане М. Уэльбэка надаюць асаблівую вастрыву праблеме пастаноўкі «апошніх пытанняў» (Бахцін): што ёсць неўміручасць душы, свядомасць на мяжы вар'яцтва, бессэнсоўнае жыццё, самагубства. Многія эпізоды ў творах пісьменнікаў падаюцца непраўдападобнымі і часам нават штучнымі. На самай справе яны абгрунтаваны логікай карнавальнага светаадчування пісьменнікаў.

Карнавалізацыя ў сучасным творы не азначае, безумоўна, прысутнасць знешняга маскарэду. Карнавалізацыя – гэта светаадчуванне, здольнае вызваліць героя ад страху перад светам, невядомым і загадкавым, разбураць усё трывалае, усталяванае, звыклае. Характары персанажаў Уэльбэка і Станкевіча глыбока карнавалізаваныя, але карнавальны смех у творах пісьменнікаў схаваны ў глыбінныя пласты вобразаў, ён прыглушаны да мінімуму і насычаны змрочным каларытам.

У аповесцях «Бесапатам», «Псеўда» Ю. Станкевіча ўсё даведзена да крайнасці, да мяжы, тут немагчыма стабілізацыя ні характараў, ні рэчаіснасці ўвогуле. Быццё і небыццё, фантазмагорыя і рэальнасць узаемапераплецены і лёгка пераходзяць у сваю супрацьлегласць. Такім чынам, «карнавалізацыя, – як справядліва заўважыў М. Бахцін, – <...> позволяе раздвінуць узкую сцену частной жизни определенной ограниченной эпохи до предельно универсальной и общечеловеческой *мистерийной сцены*» [1, с. 208].

Глыбінны сэнс таго, што адбываецца ў творах Уэльбэка і Станкевіча, раскрываецца не адразу. Творы пабудаваны на кантрастах, мезальянсах, падтэкставай палеміцы з чытачом, часам вострай і з'едлівай. Устаўныя жанры, спалучэнне розных стыляў (празаічнага, вершаванага, публіцыстычнага, лірычнага, эпістальнага, навукова-папулярнага, эсэістычнага) узмацняюць шматсэнсоўнасць твораў беларускага і французскага пісьменнікаў, надаюць ім філасофскую праблемнасць. Свабода

філасофскага вымыслу (Бахцін яго называе «экспериментирующая фантастика») дае магчымасць М. Уэльбэку весці аповед з будучыні, Ю. Станкевічу з дапамогай фантастычных і казачных элементаў стварыць *эксцэнтрычны* (камічнае, заснаванае на нечаканых кантрасных прыёмах) малюнак лёсу чалавека і чалавецтва ў аповесцях «Бесапатам» і «Псеўда». Прысутнасць у творах беларускага і французскага пісьменнікаў авантурнай фантастыкі і эксцэнтрыкі актуалізуе «про и contra ў апошніх пытаннях жыцця» (Бахцін). Невыпадкова філасофскі сэнс быцця для герояў Ю. Станкевіча і М. Уэльбэка зведзены да апарыі (тупіковай сітуацыі): працягваць жыць альбо знішчыць сябе, як гэта робяць сантэхнік Ілля, Ева Мураш, першая каханая Бруно Анік, жанчына Мішэля Анабэль.

Спалучэнне фантастыкі, містыка-рэлігійнай сімволікі, «*трущобнаго натуралізма*» (Бахцін) з маньякальнымі псіхалагічнымі станамі чалавека (раздваенне асобы, мроі, трызненні, фантасмагарычныя снабачанні, самагубства) разбурае «эпічную і трагічную цэласнасць чалавека і яго лёсу» (Бахцін). Маральна-псіхалагічныя эксперыменты мастакоў над персанажамі выяўляюць глыбінны сэнс экзістэнцыяльнай праблематыкі чалавека, які пастаянна балансуе на мяжы фантастычнага і рэальнага, разумнага і вар'яцкага, смешнага і трагічнага, на мяжы магчымай меніпеі. Спосабы пераходу чалавека ў іншае вымярэнне яго жыцця прадстаўлены пісьменнікамі даволі шырока: гэта медытацыі, сны, трызненні, хворыя галюцынацыі, наркатычная фобія. Перамяшчэнні з фантазіі ў рэальнасць і наадварот нязмушаныя, свабодныя. Яны фіксуюць стан герояў на мяжы жыцця і смерці.

У рамане «Элементарныя часціцы» М. Уэльбэка даволі шырокі смехавы спектр пераплецены з філасофскімі разважаннямі аб каханні, сяброўстве, бацькоўскіх абавязках, аб свабодзе, доўгу, сумленні, аб мэтазгоднасці зямнога жыцця наогул. Жаданне сутыкнуць высокае, узнёслае і нізкае, трывіяльнае, бескампрамісна сутыкнуць ідэю і рэальнасць скіроўвае пісьменніка спалучаць меніпейную гульню з элементамі сацыяльнай утопіі. Ю. Станкевіч у «Бесапатаме» ў якасці канструктыўнага элемента выбраў сюжэт вандроўкі і такім чынам вырашыў праблему пераходу з рэальнасці ў фантазію. Шматлікія варыянты смерці ў беларускага пісьменніка (забойства Фёдара Сака, суіцыд Евы Мураш, наркатычная перадазіроўка яе сябра Алега, медытацыі сантэхніка Іллі) нагадваюць аб рэальным балансаванні чалавека на мяжы пастаяннай небяспекі. Медытацыі Іллі – гэта і ёсць рух уверх/уніз, амбівалентны і ўзаемаваротны. У вобразах братаў Мішэля і Бруно з «Элементарных часціц» таксама ўвасоблены роздум М. Уэльбэка над амбівалентнасцю розуму і вар'яцтва.

Такім чынам, меніпейная гульня аказалася надзвычай гнуткай формай мастацкага бачання беларускага і французскага пісьменнікаў у выяўленні экзістэнцыяльнай праблематыкі. Авантурны сюжэт, фантастычныя і казачныя элементы, стылёвая разнастайнасць, публіцыстычная заостранасць, карнавальнае светаадчуванне рэлятывізавалі ўсё трывалае, даўно ўсталяванае і далі магчымасць пашырыць прыватнае жыццё чалавека і канкрэтна-гістарычны час да агульначалавечага, універсальнага, касмічнага, адчуць незавершанасць і рухомасць пераходаў і працэсаў.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Бахтин, М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – 4-е изд. – М. : Сов. Россия, 1979. – 320 с.
2. Достоевский, Ф.М. Полн. собр. худож. произвед. / Ф.М. Достоевский ; под ред. Б. Томашевского и К. Халабаева. М.–Л. : Госиздат, 1929. – Т. XI.
3. Camus, A. Carnets / A. Camus. I.– P., 1962.

4. Станкевич, Ю. Любимь ноч – права пацую : раман, аповесці, апавяданні / Ю.Станкевич. – Мінск : Маст. літ., 2003. – 332 с.
5. Уэльбек, М. Элементарные частицы / М. Уэльбек. – М. : Иностранка, 2007. – 528 с.
6. Жирмунский, В.М. Немецкий романтизм и современная мистика / В.М. Жирмунский. – СПб : Аксиома, 1996. – 269 с.

Tarasava T.M. Menippeah and Existential Problems of a Modern Man in the Works of Y. Stankevich and M. Houellebecq

The article deals with the role of a menippeah in disclosing the existential problems in Y. Stankevich's story "Besopotamus" and in M. Houellebecq's novel "Elementary particles". The investigation of the works of French and Belarusian writers in the light of a "menippeah play" enabled the author of the article to explain the insufficiently explored questions of the "menippeah" semantics in the modern prose, as well as to discover its style dominants.

Матэрыял наступіў у рэдакцыю 15.12.2008